

Mimézis és idealizálás

Elmélet és gyakorlat a 18–20. századi esztétikában,
poétikában, irodalomban és képzőművészetben

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.21370>

Az utánzás (*μίμησις/mimészisz*) arisztotelészi koncepciója eredendően nemcsak a szépművészetekre, hanem mindenféle alkotó emberi tevékenységre kiterjed. „A művészet [*tekhné*] a természet utánzása” tételmondat nem is a *Poétikában* szerepel, hanem olyan természettudományos munkáiban, mint a *Természet* vagy a *Meteorológia* – utóbbiban például a főzés és sütés folyamataira vonatkoztatva (4.3, 381b6) –, vagy a *Világrendről* című pseudo-arisztotelészi kozmológiai-te-leológiai értekezés (5, 396b12, vö. Coughlin 2024. 126–127). Innen nézve válik hangsúlyossá, hogy a *Poétika* egy sor nevesített művészetben az utánzás tárgyát az ember lelki életének aspektusaira, az *emberi* természetre szűkíti le:

Az eposzköltés, a tragédia alkotása, valamint a komédia meg a dithüramboszköltő tevékenysége s az aulosz- és a kitharaművészet legnagyobb része egészében véve tulajdonképpen utánzás [...]. Amiképpen ugyanis egyesek színekkel és alakzatokkal utánóznak sok dolgot, képmást készítve róluk [...], mások pedig hanggal, ugyanígy van az említett művészetekben is, valamennyi ritmussal, beszéddel és dallammal utánózik [...]. Az alakzatokká formált ritmusok révén ezek [ti. a táncosok] is utánóznak jellemeket (*éthosz*), szenvedéseket (*pathosz*) is, cselekvéseket (*praxisz*) is. (Arisztotelész 1997. 47a14–31.)

Amikor tehát Arisztotelész a felsorolt esetekben a (cselekvő) embert teszi meg az utánzás tárgyának, a *tekhné* fogalmát olyan beszűkített értelemben veszi, amit a mesterséggel szembeállított szépművészet fogalmával adhatunk vissza. A *Poétika* él azonban még egy beszűkítéssel az utánzás kapcsán, ugyanis a 9. fejezetben arról olvashatunk, hogy a költő (mely helyett a fentiek értelmében általánosabban érthetünk ’művészt’ is) dolga nem a „megtörtént” dolgok elmondása [utánzása], hanem olyanoké, „amilyenek megtörténhetnek” (Arisztotelész 1997. 51a37–39). Ebből az következik, hogy a fenti idézetben említett emberi jellemek sem esetleges, véletlenszerű egyediségükben, hanem mint valamilyen típus reprezentánsai érdekesek a művész számára. Horn András megfogalmazásában:

Ha egy író az adott valóságot arisztotelészi értelemben utánozza, akkor azt maga mögött hagyja ugyan, de csak azért, hogy mélyebb értelemben újra visszatérjen hozzá; megteremt egy lehetséges világot, hogy megjelenítse a tulajdonképpeni valóságot, a különböző embertípusok lényegét. (Horn 2017. 286.)

Vagyis a helyes utánzás nem szolgai másolás, nem az idealizálás ellentéte, hanem antropológiai ideáltípusok megképzéséhez vezet. Az utánzás helyessége struktív és kontaminatív viszonyban van a teremtés invencionalitásával, ezért sem lehet az idealizálást az utánzás pusztá felfokozásaként tekinteni, hanem genuin tevékenységként szükséges számolni vele. E lényegi teremtési-alkotói mozzanatot Arisztotelész a *Természet* II. könyve híres locusában is érinti, amikor a művészet természetet utánzó szerepe és feladata mellett azt írja, hogy a művészet mintegy kiteljesíti azt, amit a természet úgy hagyott („a művészet olykor elkészíti azt, amit a természet képtelen volt megalkotni, olykor pedig utánozza” [Arisztotelész 2023a. II. 8. 199a 15–17, a fordítást egy helyen módosítottuk]). Eszerint a művészet „képes” önerejénél fogva is valamiféle originalitásra, persze, amint azt Hans Blumenberg nyomatékosítja, „az »utánzás« eleme az átfogó komponens: hiszen a természet által mintegy úgy hagyott dolgok alakító alkalmazása csakis a természet jegyében történik, az adottság entelegeiájából veszi kezdetét és azt teljesíti ki” (Blumenberg 1997. 191). Mindazonáltal az emberi produktivitás és kreativitás önállóságának iniciatívája már itt megformálódik.

A jellemek (*éthosz*) középpontba állítása ugyanakkor sejteti, hogy ez az utánzás-koncepció végső soron etikai téttel bír. Arisztotelész hitt benne, hogy a művészeti utánzatok jellemformáló hatással vannak az emberre. Ezt mutatja, hogy a *Poétikában* elkülönítette egymástól az utánzás fajtáit az utánzott jellemek szerint, példaként megemlítve Polügnótosz festőt, aki a „derekabbakat” és Pauszont, aki a „hitványabbakat” utánozza (Arisztotelész 1997. 48a7–8). A *Politikában* pedig, a fiatalok neveléséről szólva, a karikatúra-szerűen ábrázoló Pauszón festményeit tilalom alá helyezte, míg Polügnótosz munkáit ajánlotta nekik. A *Poétikában* a tragédia kapcsán megjelenő katharszisz-koncepció tétje – amint amellet Richard Janko érvelt – szintén az utánzástannal összefüggésben érthető meg (vö. Janko 1992. 347). A katharszisz célja az érzelmek helyes, szélsőségeket kerülő megélése, vagyis ahhoz az erényhez visz közelebb, mely – a *Nikomakhoszi etika* szerint – a „gyakorlati okossággal rendelkező ember” módjára megállapított „hozzánk viszonyított középben [*meszotész*] áll” (Arisztotelész 2023b. 1106b–1107a). Az utánzás tárgyaként azonosított emberi jellem is ilyen etikai-középszeres jelenség, abban az értelemben is, hogy a lehetséges kategóriájába esik, tehát az esetleges egyedi és az ideális közti közepet képviseli. A jellem eme elhelyezése szabja meg végül az utánzás és idealizálás viszonyát is Arisztotelésznél: a művészeti utánzás az eszmény felé való elmozdulással azonos, de ennek az elmozdulásnak a mértékét megszabja az adott, ábrázolandó jellem sajátos meszotésze. E felfogás másik aspektusa, hogy a (szolgai) utánzás

és a (szabad) teremtés között szintén a mindenkori emberi közép megtartása a lényeges. Arbogast Schmitt megfogalmazásában: „A valóságnak, melyet a költő kitalál, az ő felfogásában nem egy lehetséges valóságnak kell lennie, hanem valami lehetségesnek. Vagyis olyasvalaminek, ami az ember számára lehetséges az alapján, amire emberként saját magától képes.” (Schmitt 2004. 94.)

Megállapítható tehát, hogy az utánzás az európai művészetelméleti gondolkodásban antropológiai alapon eleve az eszményítéssel összefüggésben és nem annak kizáró ellenpólusaként került terítékre. Ez egy olyan sémát jelent, melyben az egyedi műalkotás mindig valahol az utánzás és az eszményítés vagy (más szempontból) a másolás és az eredetiség végpontjai közti skálán helyezkedik el. Eszerint a mű mindig ellentétek vegyülete, és éppen az ellentétek közt meglévő feszültség élteti – akárcsak a rá vonatkozó elméletet.

A jelen összeállítás esettanulmányai széles spektrumon vizsgálják, hogy ez a fajta alapállás milyen teoretikus és gyakorlati következményekkel járt a brit, francia, német és magyar művészetelméletben és -gyakorlatban a 18. századtól a 20. századig. Komáromy Zsolt tanulmánya Alexander Pope *Dunciad* (*Szamáriász*) (1728/1743) című szatirikus művével egy olyan zavarba ejtő, szubverzív alkotást vizsgál, amely választott tárgyával és annak feldolgozási módjával túllép a (neo)klasszicista doktrína által megengedett utánzási eljárasmódokon. A mű cselekménye szerint „az Ostobaság istennője nekilát visszaállítani a Káosz birodalmát”, vagyis a tárgy maga a formátlanság, melyet a szerző nem is kíván magasabb rendű értelemmel felruházni, morális példázattá fejleszteni, idealizálni. Komáromy szerint Pope ehelyett itt egyszerűen csak rámutat „a formátlan kiiktathatatlan létezésére”, mintegy megelőlegezve ezzel a 20. század szürrealista művészetének hasonló gesztusait. Csuka Botond az angolszász filozófiai-esztétikai tradíció olyan időszakának egyik kiemelkedő alakja köré szervezi a gondolatmeneteit, amely a különböző diskurzusrendek (etikai, medicinális, szociopolitikai, vallási stb.) felismeréseit ötvözve próbál választ keresni az eszmény és a művészi gyakorlat sokszor feloldhatatlannak tűnő feszültségeire. Az *eszményi szépség nyomában* (*Sir Joshua Reynolds művészetelméletéről*) című tanulmányában Csuka amellet érvet, hogy bár Reynolds nagymértékben törekszik az egyensúly fenntartására az érzéki és az értelmi mozzanatok között, összességében mégiscsak feláldozza az esztétikai tapasztalat szubverzív erejét „egy kognitivist és morális művészetkoncepció és az azt megalapozó mimézisfogalom oltárán”.

Mimézis és idealizálás a francia festészetben (*Vadászcsendéletek a 18. századi művészeti írások tükrében*) című tanulmányában Bartha-Kovács Katalin az elmélet homlokterébe viszonylag ritkán kerülő területre fókuszálva kérdez rá a mimézis és az idealizálás viszonyára. A vadászcendéletek esetében tudniillik kettős értelemben ütközhetünk problémába: részint nem az emberi arányok utánzásáról van szó, részint pedig voltaképpen „alantas” tematika mentén kell szemlélődnünk. A főképp Jean Siméon Chardin vadászcendéleteit középpontba helyező értelmezés arra is gazdagon kitér, hogy a rendkívül expresszív festmények szem-

léleti háttérében az húzódik meg, hogy a 18. századra megszűnik a látás egyeduralma, és felértékelődik a taktilitás, a tapinthatóság követelménye. Valastyán Tamás *A költészet mint esztétikai aktus (Miért lehetséges a hölderlini versformát „egy egész világ” eszméjeként olvasni?)* című tanulmányában a német idealizmus egy kevéssé vizsgált összefüggésére irányítja a figyelmet. Az ész esztétikai aktusának teremtő mozzanatáról van szó közelebbről, amely révén valóság és eszmeiség a szép révén képes egyensúlyi állapotban létrejönni és kitartani. A szép általi ki-egyensúlyozottság, ahogyan Friedrich Hölderlin nevezi meg ezt a léthelyzetet, voltaképpen teljesen áthangolja a világ vallási újratерemthetőségének és nyelvi megalkothatóságának eszméjét. Valastyán ebből a perspektívából olvassa újra a *Kenyer és bor* című elégia néhány részletét.

Keisz Ágoston a 19. századi magyar irodalom talán legkülönösebb vállalkozásának, Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820) görög-magyar költészetének tárja fel az eszmei háttérét. Ungvárnémeti Tóth 1810-es években publikált ógörög nyelvű versei Keisz ábrázolásában annak ellenére sem jelentenek anomáliát, hogy a művek nyelvválasztása kétségtől kizárólag kuriózumnak mondható. Az ógörög verselés a tanulmány értelmében inkább logikus folyománya Winckelmann, Herder és Sulzer itt bemutatott utánzaskoncepcióinak, melyek valamiféleképpen egyaránt az antik görögség mintaadó szerepére futnak ki. Keisz aprólékosan utánanéz annak is, hogy a kor hazai viszonyai között Ungvárnémeti Tóth miként és milyen mértékben recipiálhatta eme német forrásokat. A tanulmány alapján a fiatal magyar költő programja – mely szerint a nemzeti költészet kialakításának egyetlen járható útja a görög költészet mintájának követése – inkább relatív megkésettsége, illetve az önelvű nemzeti irodalom kibontakozásáról szóló irodalomtörténeti nagyelbeszélés hosszú egyeduralma miatt tűnik/tűnt annyira egyedülállónak és elszigeteltnek. Fórizs Gergely tanulmánya Arany János *Vojtina Ars poétikája* (1861) című költeményét a 18. századi gyökerű „anthropoétika” kontextusában vizsgálja. Az anthropoétika (Carsten Zelle terminusaként) a pszichoszomatikus egységnek tekintett ember mindenoldalú önformálási tehetségére vonatkozik. Fórizs szerint ez a vers az „antropológiai episztola” anthropoietikus műfajához tartozik, melynek jellegzetessége, hogy középszerűs, szenvedélyek és elvont ideák, test és lélek közti harmóniát képviselő embereszményt épít fel, melyet végső soron maga az episztolaíró-versbeszélő jelenít meg. A költemény beszélője által képviselt utánzás- és idealizálástan szintén a közép, az arisztotelészi *meszotész* tradícióját folytatja. A tanulmány kísérletet tesz rá, hogy az anthropoétika hagyományát – melyet a mű beteljesít és a fűzfaköltő Vojtina alakja révén ugyanakkor parodisztikusan felszámol – filológiai eszközökkel is Aranyhoz kösse.

Fülöp Dorottya tanulmánya Beély Fidél bencés tanár (1807–1863) *Aestheticai* levelek (1844–1846) című, az *Életképekben* közölt cikksorozatának utánzáselméletét és annak ellentmondásos publikációs kontextusát elemzi. A középpontban a művelt nőket megszólító populáresztétikai sorozat IX. levele áll, mely főként

Charles Batteux 18. századi utánzaskoncepcióján („a művészet a szép természet utánzása”) alapszik. A folyóiratban ez a tanítás igen furcsán hat olyan közlemények társaságában, mint Jókai Mór vagy Kuthy Lajos romantikus prózaszövegei, melyek szinte tobzódnak a rótság megjelenítésében. Utánzáselmélet- és gyakorlat ilyen szintű szimultán ellentétének megfigyelése egy sor kérdéshez és következtetéshez vezet: Fülöpöt a periodika szerkesztési elvei, a korabeli irodalmi generációváltás, az irodalomtörténeti korszakhatárok, illetve olvasásszociológia és társadalmi nem összefüggései kapcsán. Balogh Piroska a pesti egyetem esztétika-professzorának, Greguss Ágostnak (1825–1882) a művészi utánzásról vallott nézeteit tárgyalja. Érvelése szerint – szemben a korábbi szakirodalom állításával – Greguss nem volt „antirealista” vagy „imitációellenes”, hanem egy olyan mimézis-fogalmat dolgozott ki, mely túlmutatott idealizmus és realizmus bevett kettősségén és egy komplex, eklektikus elméleten alapult. Ez az elmélet Balogh rendkívül érdekes fejtegetése értelmében nem ölti merev rendszer formáját, s helyett teorémák rugalmas hálózatát jelenti, mely egy központi fogalom (a „hűség”) segítségével integrál magába a valóság-reprezentációval kapcsolatos felvetéseket. Ez a különféle irányú megközelítések interdiszciplináris egybekapcsolását jelenti: alkotáslélektan, művészettörténet, Herbert Spencer-féle evolucionalizmus és darwinizmus sajátos egysége jön létre Gregussnál.

Seregi Tamás *Lukács és Zola* című tanulmányában arra próbál választ keresni, hogy „mi fordította olyan élesen szembe Lukácsot a naturalizmussal és kifejezetten Zola regényírásával”. Mielőtt megfogalmazza sejtését, hogy a lukácsi dialektika „nem képes lehatolni” Zola regényvilágainak mélyére, mert Lukácsban volt valami alapvetően elutasító Zolával szemben, nevezetesen hogy féltette tőle legdédelgetettebb eszméit és eszményeit, Seregi a szövege első felében Lukács valóságfelfogásának filozófiai-esztétikai rétegeit mutatja be, annak idealista összetevőit, tehát a totalitás, a szükségszerűség, a szerves egység és a lényegszerűség mozzanatait hangsúlyozva. *Reprezentáció és utópia (Marin és Richir az idealizációról)* című tanulmányában Popovics Zoltán a fenomenológia perspektívájából tárgyalja az észlelés és fogalomképzés folyamatait. Ahogy rendkívül árnyaltan érvel, az, hogy voltaképpen már az észlelés sem lehet meg az idealizáció finom vagy éppen erózív mozgásai és műveletei nélkül, nem azt jelenti, hogy egy utólagos mozzanat épül be a tapasztalat és gondolkodás folyamataiba, hanem már eleve együtt jár idealitás és világ. Ily módon az idealizáció nem egy betöltődött teljesség, hanem leginkább a temporalizáció, az utópia és a dezindividuáció mozzanati révén folyamatosan és szukcesszíve telítődő üres hely.

Dokumentum rovatunkban ezúttal Immanuel Kant *Az emberszeretetből fakadó hazugság állítólagos jogáról* című szövegét közöljük. Ez a méltán elhíresült, mind az etikai, mind a politikafilozófiai diskurzusokban időtállóan jelenlévő Kant-írás magyarul eddig még nem volt hozzáférhető. Kant ebben a szövegében Benjamin Constant-nal vitatkozik, aki quasi a politikai miliőtől és szituációtól teszi függővé az emberi viselkedést és igazmondást, ezzel szemben Kant szerint az igaz-

mondás „semmilyen célszerűségi megfontolással nem korlátozható észparancs: minden nyilatkozatban igazmondónak (őszintének) lenni”. Amint arra a fordító, Nemessányi Zoltán felhívja a figyelmet a fordításhoz írt előszavában, annak, hogy eddig e Kant-szöveg nem jelent meg magyarul, az lehet az egyik nyomós oka, „hogy első pillantásra minden intuíciónkkal szemben áll következtetése: akkor sem hazudhatunk a gyilkosnak, ha ezzel barátunk halálának okozásában valamiképpen közreműködünk”. Mindazonáltal éles elméjűen megjegyzi, hogy számára „valójában nem etikai dilemmáról szól Kant munkája”. Sokkal inkább „általánosabb politikai, jogi kérdések” izgatják Kantot, aki szerint ezzel együtt is – fogalmaz Nemessányi – „feltétel nélkül és mindig tisztelnünk kell magukat az elveket, még bizonytalan időkben is”. Merthogy, s immár idézzük magát Kantot: „A jog soha nem alkalmazkodhat a politikához, ellenben a politikának mindenkor a joghoz kell igazodnia.”

A *Szemle* rovatban ezennel két kritikát olvashat a kedves olvasó. Széplaky Gerda Vajda Mihály az *Ember a transzcendentális otthontalanságban* című posztumusz kötetéről ír körültekintő, sőt egy ponton drámai fordulatot rejtő recenziót, ily módon is méltó beszélgetőpartnerévé válva a mestereként számon tartott filozófusnak. Trembeczki István szintén egy, mondhatni, filozófiai határhelyzet által meghatározott kérdéskör elgondolására invitálja olvasóját, hiszen az életvégi döntések komplex problémájáról elmélkedik annak a könyvnek a méltatása során, amelyet Barcsi Tamás, Nemes László és Kőműves Sándor írtak.

IRODALOM

- Arisztotelész 2023a. *Természet (Physica)*. Ford. Bognár László. Budapest, L'Harmattan.
- Arisztotelész 2023b. *Nikomakhoszi etika*. Ford. Simon Attila. Budapest, Atlantisz.
- Arisztotelész 1997. *Poétika*. Ford. Ritoók Zsigmond. Szerk. Bolonyai Gábor. Budapest, PannónKlett Kiadó.
- Blumenberg, Hans 1997. „A természet utánzása”. A teremtő ember eszméjének előtörténetéhez. Ford. V. Horváth Károly. (Ha másként nincs jelölve, a görög és latin nyelvű idézeteket Heidl György fordította.) In Bacsó Béla (szerk.) *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat Kiadó. 191–219.
- Coughlin, Sean 2024. Art and Nature in Aristotle's Physics. Some Antecedents in Early Greek Medicine. In Hynek Bartoš and Vojtěch Linka (szerk.) *Aristotle reads Hippocrates*. Leiden, Brill. 126–168. https://doi.org/10.1163/9789004703544_006
- Horn András 2017. *Az irodalomesztétika alapjai*. Budapest, Reciti.
- Janko, Richard 1992. From Catharsis to the Aristotelian Mean. In Amélie Oksenberg Rorty (szerk.) *Essays on Aristotle's Poetics*. Princeton University Press. 341–358.
- Schmitt, Arbogast 2004. Was macht Dichtung zur Dichtung? Zur Interpretation des neunten Kapitels der Aristotelischen Poetik (1451a36–b11). In Jörg Schönernt – Ulrike Zeuch (szerk.) *Mimesis – Repräsentation – Imagination. Literaturtheoretische Positionen von Aristoteles bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Berlin, New York, De Gruyter. 65–96. <https://doi.org/10.1515/9783110201826.65>